

O hierarhiji svetnikov na oltarnih nastavkih

Iz vizitacijskih zapisnikov ljubljanskega škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664)

Ana Lavrič

Recenzija in redakcija / Peer review and editing organized by:

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana / France Stele Institute of Art History at the SRC SASA, Ljubljana

Recenzenti / Reviewers:

Sibylle Appuhn-Radtke, Miran Špelič

Angleška verzija dostopna na / English version available at:

(RIHA Journal 0028)

Izveleček

Vizitacijski zapisniki ljubljanskega škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664) razkrivajo pravilo za dispozicijo svetniških figur na oltarnih nastavkih. Medtem ko titularnemu svetniku pripada osrednje mesto v nastavku, se spremljevalci razvrščajo v parih (v vsaki etaži posebej) tako, da stoji višje rangirani na odličnejši evangeljski, nižje rangirani pa na subordinirani listni strani. Pri tem ne gre za individualno odločitev o prednosti enega pred drugim, temveč za splošno uveljavljeno hierarhično lestvico, kot se je skozi čas izoblikovala v litanijah vseh svetnikov pa tudi v himnah oficija za praznik vseh svetih in je po Buchheimovih besedah »v skladu s splošnim čutenjem katoliške Cerkve«. Naša cerkvena umetnost kaže, da hierarhični princip postavitve oltarnih figur v gotiki še ni bil dosledno izoblikovan, odločneje pa se je uveljavil s pozno renesanso in barokom – kar sovpada s časom poenotenja litanij vseh svetnikov za vso katoliško Cerkev –, pozneje pa se je spet začel rahljati, čeprav je obveljal še tja v 20. stoletje.

[1] V 1990-ih letih zastavljene raziskave vizitacij ljubljanske škofije 17. stoletja so se poleg stanja sakralnih objektov in njihove opreme osredotočale tudi na umetnostno politiko ljubljanskih škofov, zlasti glede uresničevanja odlokov in smernic tridentinskega koncila oz. konkretnih navodil teoretikov katoliške reforme.¹ Z umetnostnozgodovinskega

vidika so se kot posebno zanimivi izkazali zapisniki umetnostno izjemno zainteresiranega in razgledanega škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664),² ki mdr. razkrivajo, na

¹ Ana Lavrič, *Vizitacije ljubljanske škofije 17. stoletja kot vir za umetnostno zgodovino* (tipkopoljski doktorske naloge), Ljubljana 1993; Ana Lavrič, *Vizitacije kot vir za slovensko zgodovino*, v: *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp in dr., Ljubljana 1996, 483-491; Ana Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino*, Ljubljana 2007, <http://uifs.zrc-sazu.si/?q=lavric.vizitacije> (stanje 15. septembra 2011).

² Za zgodovinske podatke gl. France Dolinar, Puchheim (Puchaim, Puchaimb, Buchheim) Otto Friedrich, v: *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1803. Ein biographisches Lexikon*, ur. Erwin Gatz in Stephan M. Janker, Berlin 1990, 354-355; France Dolinar, *Ljubljanski škofje*, Ljubljana 2007, 133-140, z navedbo starejše literature; za škofovo zbirateljstvo in naročništvo gl. Ana Lavrič, Rimska slikarska zbirka ljubljanskega škofa Otona Friderika Buchheima ter njegov prispevek za obnovo Germanika in cerkve sv. Apolinarija, v: *Acta historiae artis Slovenica* 8 (2003), 53-84; Ana Lavrič, Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v ljubljanski škofiji, v: *Acta historiae artis Slovenica* 9 (2004), 31-69; Ana Lavrič, Povezave škofa Otona Friderika Buchheima z Dunajem in slikarska oprema njegovih rezidenc v ljubljanski škofiji, v: *Acta historiae artis Slovenica* 12 (2007), 43-63; Ana Lavrič, Oto Friderik Buchheim in njegovi kanoniški rezidenci v Salzburgu in Passau, v: *Acta historiae artis Slovenica* 13 (2008), str. 121-136.

kakšni osnovi se je v Cerkvi izoblikovalo pravilo za dispozicijo svetniških figur na oltarnih nastavkih. Prispevek na obravnavano temo je bil objavljen leta 1993 v *Bogoslovnem vestniku*,³ pričujoči pa je nova verzija (v slovenščini in angleškem prevodu), dopolnjena predvsem z navedbo virov in z več primeri umetnostnih spomenikov.

[2] Po tridentinskem koncilu je katoliška Cerkev – v kontroverzah s protestanti – v skladu s svojo tradicijo spet naglasila sakralnost in dostojanstvo bogoslužnih objektov, utemeljeni v njihovi posvečenosti in Božji navzočnosti. V skladu s tem sta se ureditev cerkva in dispozicija njihove opreme podredili hierarhiji svetega, cerkvene stavbe kot hierarhično organizirane enote pa so tako odražale tudi institucionalno strukturo Cerkve. Najpomembnejša je bila delitev stavbe na prezbiterij kot prostor za bogoslužje in duhovščino ter na ladjo kot prostor za ljudstvo. Glede na svojo odličnost je moral biti prezbiterij tudi likovno posebej odlikovan, na primer obokan, poslikan, tlakovan z marmorjem, po priporočilih Karla Boromejskega pa tudi z ograjo in stopnicami oddeljen od prostora laikov.⁴ Ladja je po odličnosti zaostajala, zato je bila tako po okrasju kot po kvaliteti stropa in tlaka preprostejša. Druga pomembna delitev cerkve je ločevala evangeljsko od listne strani in je hkrati predstavljala tudi delitev po spolu, vendar na Kranjskem razmejitve ni zaznamovala lesena pregrada, kakršno si je bil domislil rigorozni Karel Boromejski, da je z njo oddelil ženski del od moškega.⁵

[3] Evangeljska (desna za pogled iz prezbiterija v ladjo (tj. z vidika klera) oz. leva za pogled iz ladje v prezbiterij (tj. z vidika ljudstva), ženska) stran, kjer se je bral evangelij, je bila častnejša od listne (epistelska, leva za pogled iz prezbiterija v ladjo (tj. z vidika klera) oz. desna za pogled iz ladje v prezbiterij (tj. z vidika ljudstva), moška), kjer se je bralo berilo. Ta hierarhija se je kazala tudi v namestitvi stenskega tabernaklja na evangeljsko stran, ki jo, denimo, vizitatorji ljubljanske škofije 17. stoletja večkrat opredeljujejo kot »častnejše mesto« (*locus eminentior, locus honorabilior*).⁶ Ko je tabernakelj pozneje zavzel še odličnejši prostor na velikem oltarju in s tem določil in osmisлил os celotne stavbe, so njegovo mesto na evangeljski strani namenili hranišču sv. olj. Če je imela cerkev oltar sv. Rešnjega telesa, je bila njegova pozicija praviloma na evangeljski strani, prednost evangeljske pred listno pa je bila opazna na oltarnih nastavkih tudi v namestitvi svetnikov, ki so jim s takim položajem po splošno priznani hierarhični lestvici hoteli izkazati večjo čast.

³ Ana Lavrič, O hierarhiji svetnikov na oltarnih nastavkih, v: *Bogoslovni vestnik* 53 (1993), 337-343.

⁴ Gl. zlasti: Susanne Mayer-Himmelheber, *Bischöfliche Kunstpolitik nach dem Tridentinum. Der Secunda-Roma-Anspruch Carlo Borromeos und die mailändischen Verordnungen zu Bau und Ausstattung von Kirchen* (= tuduv Studien. Reihe Kunstgeschichte, zv. 11), München 1984, 110, 117, 122. Za tridentinski koncil gl. tudi temeljno delo: Hubert Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, zv. 1-5, Freiburg-Basel-Wien 1949-1975.

⁵ Mayer-Himmelheber, *Bischöfliche Kunstpolitik*, 154.

⁶ Prim. Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 111, in št. 3, 1665, fol. 70.

[4] Izbor svetnikov, ki jih bodo v kaki cerkvi častili, je bil prepuščen izbiri naročnikov, tj. verskih skupnosti, ustanovnikov oz. donatorjev, pogojevali pa so ga seveda tudi časovni, krajevni, družbeni in osebni dejavniki.⁷ Natančna hagiopografija slovenskih škofij, ki še ni izdelana, dasi obstaja nekaj tovrstnih delnih raziskav,⁸ bi nam poleg splošne slike o češčenju svetnikov na slovenskem ozemlju pokazala tudi njegove lokalne variante. Zanimiv je tudi pogled po posameznih župnijah, ki predstavljajo samostojne hagiografske enote. Vsaka taka enota naj bi bila vsebinsko primerno usklajena, vendar se nekateri patrociniji ponekod večkrat ponovijo; v opomin pred kopičenjem enakih patrocinijev je na primer škof Buchheim celo sešteval ponovitve istih titularnih svetnikov cerkva oz. kapel po posameznih župnijah.⁹ Prav na to, da so nekateri svetniki v župniji že v zadostni meri zastopani, so se radi sklicevali verniki, ko so prosili za spremembe pri naslovih bodisi oltarjev bodisi cerkva ali kapel. Celo po cerkvah, ki so prav tako posebne hagiografske enote, včasih v eni sami naletimo na več primerkov istega patrona, največkrat Marije, ki so ji sem ter tja postavili celo po več oltarjev, nemalokrat pa po več podob.

[5] Titularni svetnik, kateremu v čast je bil oltar posvečen, naj bi praviloma zasedel centralni prostor na oltarnem nastavku. Seveda se je tudi primerilo, kakor je mogoče videti iz vizitacijskih zapisnikov 17. stoletja, da nastavki niso vselej ustrezali naslovu oltarja. Včasih je titularja sploh zamenjal kak drug svetnik, tako da je bilo mogoče naslovnega, katerega podobe na nastavku morda celo sploh ni bilo, ugotoviti le iz posvetilnih listin in mašnih obligacij.¹⁰ Nemalokrat se je tudi dogodilo, da je osrednji prostor v nastavku zavzel teološko pomembnejši motiv, npr. kristološki ali marijanski, titularni svetnik pa se je pomaknil na stran ali v atiko. Takšne oltarje so vizitatorji ukazali urediti v skladu z naslovom, da bi bil patrocinij tudi likovno povsem očiten. Ob centralnem svetniku oz. motivu naj bi se nanizali spremljevalci oz. »gostači«, kakor jih je duhovito poimenoval Emilijan Cevc. Dasi je bil njihov izbor poljuben, je bil pogosto vsaj delno vsebinsko oz. ikonografsko vezan na titularnega patrona in je terjal tudi med »gostači« samimi vsaj za vsak posamezni par neko skladnost. Zato največkrat tako pri spremljevalcih kot tudi pri naslovnih svetnikih, kadar nastopajo v paru oz. skupini, srečujemo običajne dvojice (npr. sv. Peter in Pavel, sv. Mohor in Fortunat) in ikonografsko pogojene skupine (npr. par oz. skupino apostolov, mučencev, škofov, redovnikov,

⁷ Kot zanimivost naj navedem, da je škof Buchheim z nezadovoljstvom poročal v Rim o tem, da verniki njegove škofije hočejo zidati cerkve tudi v čast nekaterim osebam iz stare zaveze, gl. France Dolinar, Podoba ljubljanske škofije v rimskih poročilih škofov Rinalda Scarlichija in Otona Friderika Buchheima, v: *Bogoslovni vestnik* 40 (1980), 31.

⁸ Prim. France Rupnik, O češčenju nekaterih cerkvenih zavetnikov, v: *Koledar Goriške Mohorjeve družbe za prestopno leto 1928*, Gorica 1927, 59-68; Franc Truhlar, Problem starih patrocinijev v Sloveniji, v: *Bogoslovni vestnik* 33 (1973), 61-117; Franc Truhlar, Patrocinijski sv. Jurija v Sloveniji, v: *Arheološki vestnik* 31 (1980), 159-168.

⁹ Prim. Buchheimove pripombe k Scarlichijevemu vizitacijskemu zapisniku v: Ana Lavrič, *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-1632* (= *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, zv. 12), Ljubljana 1990, 66, 68, 73, 76-80 in passim.

¹⁰ Prim. NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/II, p. 32.

vojščakov itd.), le včasih naletimo na neobičajno združbo svetnikov, ki se redno ne pojavljajo skupaj. Svetniško zasedbo je ponekod narekoval tudi prenos bogoslužja z odstranjenih oltarnih nastavkov na kak drug oltar v cerkvi; ta je potem pogosto združeval in, kot piše Buchheim, tudi »likovno ohranjal« spomin na njihove svetniške patrone.¹¹

[6] Seveda pa se svetniki niso razvrstili okoli osrednjega patrona v spontanah oz. slučajnih kombinacijah, temveč po določenem vrstnem redu, ki je bil hierarhične narave. Razmestitev »gostačev« na oltarnih nastavkih se je ravnala po prednostnem pravilu, ki je priznavalo odličnost evangeljske in subordinacijo epistelske strani. Svetnik, ki so mu priznavali prednost, je zasedel evangeljsko (desno stran z vidika centralnega svetnika), nižje rangirani tovariš pa epistelsko stran (levo z vidika centralnega svetnika). Pri tem pa ni šlo za individualno odločitev o prednosti enega pred drugim, temveč za splošno uveljavljeno hierarhijo svetnikov, ki je bila teološko utemeljena in vkoreninjena v izročilu Cerkve.¹² Skozi stoletja se je izoblikovala v litanijah vseh svetnikov in v molitvenem bogoslužju oz. liturgiji za praznik vseh svetih; upoštevali so jo brevirji in druge liturgične knjige.¹³ Hierarhična lestvica naj bi odsevala nebeško hierarhijo, v kateri so angeli in

¹¹ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 163: *Visitatio parochialis ecclesiae S: Martini ad pontem Crainburg.em [...] Tertium dicitur altare Sancti Georgij, ad quod etiam cultus diuinus in eadem Reinaldina visitatione translatus est, ex demolitis duobus Sancti Stephani, et Sanctae Catharinae altaribus, quae electa sunt propter ecclesiae angustiam: unde etiam icon altaris noua, sed non dum picta, refert in parte prima Sanctum Georgium, in parte secunda Sanctum Stephanum, et in fastigio Sanctam Catharinam, ne priorum altarium memoria penitus aboleatur.*

¹² Za razvoj kulta vseh svetnikov oz. oblikovanje svetniških skupin v liturgiji in umetnosti gl. Rudolf Günther, *Die Bilder des Genter und des Isenheimer Altars. Ihre Geschichte und Deutung*. 1. Der Genter Altar und die Allerheiligenliturgie, v: *Studien über christliche Denkmäler, N. F. der Archäologischen Studien zum christlichen Altertum und Mittelalter*, 15 (1923), 4-35; Heinrich Feurstein, *Allerheiligen*, v: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, ur. Otto Schmitt, zv. 1, Stuttgart 1937, 365-374; Balthasar Fischer, *Allerheiligen*, v: *Lexikon für Theologie und Kirche*, zv. 1, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1993, 405-406.

¹³ Za uveljavitev svetniških skupin oz. nebeških korov in njihove hierarhične razvrstitve sta bili pomembni zlasti himni oficija na praznik vseh svetih (1. november), gl. geslo Allerheiligenbild, v: *Lexikon der christlichen Ikonographie. Allgemeine Ikonographie*, zv. 1, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1968, 101-104 (redakcija). Originalni himni »Iesu, salvator saeculi« in »Christe, redemptor omnium«, katerih avtor naj bi bil Raban Maver (776-856), je za Rimski brevir revidiral papež Urban VIII. (1632, 1643) in sta znani pod naslovoma »Salutis aeterne dator« in »Placare, Christe, servulis«; po drugem vatikanskem koncilu reformirani brevir je vključil himni v prvotni obliki. Prva himna se moli pri hvalnicah (Ad Laudes matutinas): *Iesu, salvator saeculi, redemptis ope subveni, et, pia Dei genetrix, salutem posce miseris. / Coetus omnes angelici, patriarcharum cunei ac prophetarum merita nobis precentur veniam. / Baptista tui praevis et claviger aethereus cum ceteris apostolis nos solvant nexu criminis. / Chorus sacratus martyrum, sacerdotum confessio et virginalis castitas nos a peccatis abluant. / Monachorum suffragia omnesque cives caelici annuant votis supplicum et vitae poscant praemium. / Sit, Christe, tibi gloria cum Patre et Sancto Spiritu, quorum luce mirifica sancti congaudent perpetim. Amen.* Druga himna je sestavni del prvih in drugih večernih (Ad Vesperas): *Christe, redemptor omnium, conserva tuos famulos, beatae semper Virginis placatus sanctis precibus. / Beata quoque agmina, caelestium spirituum, praeterita, praesentia, futura mala pellite. / Vates aeterni iudicis apostolique Domini, suppliciter exposcimus salvari vestris precibus. / Martyres Dei incliti confessoresque lucidi, vestris orationibus nos ferte in caelestibus. / Chori sanctarum virginum monachorumque omnium simul cum sanctis omnibus consortes Christi facite. / Sit Trinitati gloria, vestrasque voces iungite ut illi laudes debitas persolvamus alacriter. Amen.* Za himni, ki sta v redakciji Urbana VIII. v naštevanju skupin nebeščanov celo nazornejši od originalnega besedila, gl.: <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Hymni/Salutis.html> in <http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Hymni/Placare.html> (stanje 15. septembar 2011). Oficiju za praznik vseh svetih je vsaj delno ustrezala razvrstitev likov svetnikov že na portalih srednjeveških katedral (zlasti v arhivoltah); npr. Burgos, Strasbourg itd., prim. Günther, *Die Bilder des Genter und des*

svetniki rangirani po prvenstvu v odrešenjski zgodovini in po osebnem zasluženju. Tako po kronološkem načelu nastopajo predstavniki stare zaveze pred tistimi iz nove; posebno prednost imajo Kristusovi neposredni sorodniki in učenci, v dobi po Kristusu pripada prioriteto mesto mučencem, slede predstavniki višje cerkvene hierarhije, za njimi nižji kler itd. Ker imajo moški svetniki prednost, šele na koncu pridejo na vrsto svetnice, ki so rangirane po istem osnovnem principu (prednost imajo mučenke itd.). Kot udeleženci nebeške liturgije (*liturgia coelestis*) so svetniki v takem vrstnem redu zbrani pred Božjim prestolom oz. Jagnjetom.¹⁴

[7] Osnovna hierarhična lestvica se je konkretnije izoblikovala v litanijah vseh svetnikov. Sprva so litanije kljub podobni temeljni zgradbi variirale v različnih lokalnih variantah, ki so bile prilagojene lokalnemu češčenju svetnikov,¹⁵ potem ko jih je papež Pij V. (1566–1572) uredil v današnjo obliko, pa so postale enotne za vso katoliško Cerkev.¹⁶ Preurejene litanije, ki jih je že v 16. stoletju splošno vpeljal v Rimski pontifikal, so pozneje doletele le neznatne spremembe; vstavljena je bila aklamacija k sv. Jožefu, pri nekaterih svetnikih pa je bil obrnjen vrstni red.¹⁷ S preureditvijo litanij se je tudi ustalilo število aklamacij, ki je bilo v zgodnjih variantah litanjskih verig zelo obsežno, in vzpostavljena je bila konstantna hierarhična lestvica, ki se spušča od Marije, prek nadangelov, angelov, zveličanih duhov, Janeza Krstnika, očakov in prerokov, apostolov in evangelistov, Jezusovih učencev in nedolžnih otročičev, mučencev, škofov in pričevalcev, cerkvenih učiteljev, duhovnikov in levitov, menihov in puščavnikov do devic in vdov.

[8] Litanije vseh svetnikov – po Rimskem pontifikalu¹⁸ – nizajo angele in svetnike po naslednjem vrstnem redu:

Isenheimer Altars, 20-21.

¹⁴ Rangiranje nebeških korov se kaže na upodobitvah vseh svetnikov oz. nebeške liturgije že v srednjem veku; med najslavnejšimi primerki je Gentski oltar Huberta in Jana van Eycka iz 1432, kjer so ob mističnem božjem Jagnjetu in vodnjaku življenja razvrščeni najprej preroki in očaki ter apostoli in cerkveni učitelji, dalje mučenci, škofje in pričevalci ter naposled svetnice, na krilih pa (z ozirom na ime in poklic naročnika) še Kristusovi vojščaki in pravični sodniki, sveti puščavniki in sveti romarji, gl. Günther, *Die Bilder des Genter und des Isenheimer Altars*, 29; prim. Karl Künstle, *Ikongraphie der christlichen Kunst. 1. Prinzipienlehre, Hilfsmotive, Offenbarungstatsachen*, Freiburg i. Br. 1928, 558-560; prim. Feurstein, *Allerheiligen*, 365-374. Za srednjeveško pojmovanje svetniške hierarhije gl. Zlato legendo (*Legenda Aurea*), ki razločuje štiri svetniške kore, tj. apostole (*prima igitur differentia est apostolorum*), mučence (*secunda differentia est martirum (!)*), pričevalce (*tertia differentia est confessorum*) in device (*quarta differentia est virginum*), peti kor očakov in prerokov pa omenja le v zvezi z legendo o viziji cerkovnika pri vatikanskem Sv. Petru (Jacobus de Voragine, *Legenda Aurea vulgo Historia Lombardica dicta*, Melle 2003, 718-728).

¹⁵ Maurice Coens, *Anciennes litanies des Saints*, v: *Recueil d'études bollandiennes* (= *Subsidia hagiographica* 37), Bruxelles 1963, 129-322.

¹⁶ Coens, *Anciennes litanies*, 129-322; Martin Lechner, *Litanei*, v: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, zv. 3, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1971, 102-103; Balthasar Fischer, *Litanei*, v: *Lexikon für Theologie und Kirche*, zv. 6, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1997, 954-955.

¹⁷ Besedilo litanij je bilo znova prenovljeno šele po drugem vatikanskem koncilu.

¹⁸ Litanije citiram po Rimskem pontifikalu iz 1596, ki ga hrani ljubljanska Semeniška knjižnica. Za predstavitev in razlago litanij v pontifikalih ter za sugestije pri izbiri literature se zahvaljujem prof. dr. Marijanu Smoliku.

• *Sancta Maria [...], Sancte Michael, Sancte Gabriel, Sancte Raphael* • *Omnes sancti Angeli et Archangeli* • *Omnes sancti beatorum Spirituum ordines* • *Sancte Joannes Baptista*¹⁹ • *Omnes sancti Patriarchae et Prophetae, Sancte Petre, Sancte Paule, Sancte Andrea, Sancte Jacobe,*²⁰ *Sancte Joannes, Sancte Thoma, Sancte Jacobe,*²¹ *Sancte Philippe, Sancte Bartholomaeae, Sancte Matthaeae, Sancte Simon,*²² *Sancte Thaddaeae,*²³ *Sancte Mathia, Sancte Barnaba, Sancte Luca, Sancte Marce* • *Omnes Sancti Apostoli et Euangelistae* • *Omnes sancti Discipuli Domini* • *Omnes sancti Innocentes, Sancte Stephane,*²⁴ *Sancte Laurenti, Sancte Vincenti, Sancti Fabiane et Sebastiane, Sancti Joannes et Paule, Sancti Cosma et Damiane, Sancti Gervasi et Protasi* • *Omnes sancti Martyres, Sancte Sylvester, Sancte Gregori, Sancte Ambrosi, Sancte Augustine, Sancte Hieronyma, Sancte Martine, Sancte Nicolae* • *Omnes sancti Pontifices et Confessores* • *Omnes sancti Doctores, Sancte Benedicte,*²⁵ *Sancte Antoni, Sancte Bernarde, Sancte Dominice, Sancte Francisce* • *Omnes sancti Sacerdotes et Levitae* • *Omnes sancti Monachi et Eremitae, Sancta Maria Magdalena, Sancta Agatha, Sancta Lucia, Sancta Agnes, Sancta Caecilia, Sancta Catharina, Sancta Anastasia* • *Omnes sanctae Virgines et Viduae* • *Omnes sancti et Sanctae Dei [...].*

[9] Kot je videti iz litanij, se večinoma tudi znotraj posamezne skupine svetnikov vsaj za del njenih pripadnikov uveljavlja točno določena lestvica, ki je pred uvedbo enotne oblike po posameznih krajevnih Cerkvah variirala v lokalno pogojenih variantah. Povsod tam pa, kjer litanije navajajo samo svetniško skupino, opuščajo pa poimenski niz, je razvrstitev znotraj te skupine ali enakovredna za vse njene pripadnike in zatorej poljubna ali pa podrejena uveljavljenim prednostnim principom; tako je na primer že po tradiciji priznana hierarhija angelskih korov – serafi (*Seraphim*), kerubi (*Cherubim*) in prestoli (*Throni*), gospostva (*Dominationes*), moči (*Virtutes*) in oblasti (*Potestates*), vladarstva (*Principatus*), nadangeli (*Archangeli*) in angeli (*Angeli*) –, ²⁶ četudi v aklamacijah ni izrecno navedena.

[10] Hierarhična razvrstitev svetnikov v litanijah je po besedah ljubljanskega škofa Buchheima »v skladu s splošnim čutenjem katoliške Cerkve«, ²⁷ zato naj bi postala tudi vodilo za razmeščanje svetnikov na oltarnih nastavkih. Na vizitacijskih ogledih je Buchheim neposredno naročal, naj se pri postavitvi kipov na oltarje ravnajo po litanijem vrstnem redu, in ker je med ljubljanskimi vizitatorji edini o tem spregovoril, so njegovi zapisniki prav zanimiv in dragocen dokument.

[11] Kot izobražen in razgledan mož se je Buchheim tudi sicer rad zadrževal ob ikonografski problematiki. Ob vizitacijah je nadziral ikonografsko pravilnost oz.

¹⁹ V poznejših variantah sledi aklamacija k sv. Jožefu.

²⁰ Jakob st.

²¹ Jakob ml.

²² Simon Tadej.

²³ Juda Tadej.

²⁴ V poznejših variantah sv. Lovrenc stoji pred sv. Štefanom.

²⁵ V poznejših varinatah sv. Anton stoji pred sv. Benediktom.

²⁶ Za angelske kore gl. Dionysius Areopagita, *De Coelesti hierarchia*, v: *Patrologia Graeca*, ur. Balthasar Corderius, zv. 3, Paris (Migne), 1857, 119-370; Karl-August Wirth, Engelchöre, v: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, ur. Karl-August Wirth, zv. 5, Stuttgart 1967, 555-601.

²⁷ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/II, pp. 61, 205.

primernost upodobitev in je v duhu potridentskih prizadevanj terjal, naj bodo upodobitve svetnikov v skladu z ustaljenimi vzori in zgodovinsko resnico. Tako je npr. na Gorenjskem (Jesenice, Kropa) opominjal na nepravilnosti pri predstavitev sv. Lenarta, ki so ga napačno upodabljali kot cistercijana, čeprav bi kot učenec sv. Benedikta moral biti odet v črn benediktinski habit.²⁸ Pozoren je bil tudi na atribute, ki so pomemben prepoznavni znak upodobljenca. Ko je npr. v Ljubnem ob Savinji zapazil tovrstno pomanjkljivost, je ukazal, »naj na knjigo, ki jo svetnik drži v rokah, nazaj postavijo zlate sadeže (jabolka), da se bo kip mogel razločevati od drugih svetih škofov«.²⁹

[12] Najinteresantnejše so seveda škofove pripombe v zvezi z razmestitvijo svetnikov na oltarjih, saj neposredno povedo, od kod hierarhična načela izvaja. Ko je obiskal cerkev sv. Petra pod Svetimi Gorami (Bistrica ob Sotli), je ugotovil, da je hierarhija svetnikov na velikem oltarju »proti redu sv. Matere Cerkve, ki v litanijah najprej kliče sv. Andreja in šele nato sv. Janeza«.³⁰ Zato je ukazal, naj kip sv. Andreja, ki stoji na napačnem, »drugem« mestu, prestavijo na evangeljsko stran, kip sv. Janeza Evangelista pa na epistelsko. Tudi v Kropi je ukazal zamenjati pozicijo kipov sv. Barbare in sv. Janeza Krstnika tako, da bo Janez, ker je po rangi višji in zato tudi v litanijah pred njo, poslej stal na evangeljski, Barbara pa na epistelski strani velikega oltarja.³¹ V Preddvoru je škof določil, naj kipa sv. Pavla in Boštjana na velikem oltarju postavijo na evangeljsko, sv. Andreja in Roka pa na epistelsko stran;³² tako bosta oba svetniška para pravilno razvrščena: prvak apostolov Pavel bo imel prednost pred apostolom Andrejem, mučenec Boštjan pa pred pričevalcem Rokom. Iz določila je razvidno, da je kot samostojna hierarhična enota tretirana vsaka dvojica posebej; hierarhično pravilo tako velja ločeno za zunanjo in za notranjo dvojico, ki med seboj tudi nista obvezno vsebinsko ožje povezani.

²⁸ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 73 (gl. op. 31); NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 73 p. 112: *Visitatio parochiae S. Leonardi in Assling [...] Visitavit altaria, primum in choro S: Leonardo dicatum et consecratum, mandavit [...] statuam S: Leonardi, in habitu albo repertam, quasi fuisset Cisterciensis, mandavit denigrari in formam Benedictinorum, quia fuit S: Benedicti discipulus.*

²⁹ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/II, p. 149: *Visitatio parochialis ecclesiae Sanctae Elisabethae in Lauffen [...] mandavit, ut statuae huius Sancti [Nicolai] sua poma aurea eius ab alijs Sanctis Ep. is distinctiva, super libro, quem tenet restituantur.*

³⁰ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/II, p. 205: *Visitatio parochialis ecclesiae Sancti Petri, ad Königspurg nuncupatae [...] Visitavit etiam aliam ecclesiae dispositionem, et aduertit in icone altaris maioris contra ordinem S: M. ris Ecclesiae S: Andream prius, et postea S: Ioannem in Litanijs inuocantem, statuam S. ti Andreae tenere locum secundum id est a parte Epistolae, et Sancti Ioannis esse a parte Euangelij collocatam. Ideo mandavit eas transponi.*

³¹ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 73: *Visitatio curatae ecclesiae S: Leonardi in Croppa [...] Primum [altare] in choro tituli S: Leonardi, cuius statua, cum reperta sit in habitu cisterciensi, sicut etiam eiusdem imago picta in vexillo processionali. Ideo mandavit utrimque habitum, et colorem benedictinum nigrum restitui, S: Leonardo, tanquam Diui Benedicti discipulo competentem. Notavit item in hac icone a parte Euangelij statuam S. Barbarae, et a parte Epistolae statuam S: Ioannis Baptistae. Ideo mandavit dextrum partis Euangelij locum Diui Ioanni, et sinistrum S: Barbarae assignari.*

³² NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 153: *Visitatio vicariatus S: Petri in Höfflein [...] Visitavit etiam altaria, et in hac ecclesia reperit esse tria. Primum in choro Diuo Petro Apostolo dicatum, et consecratum, in quo mandavit SS: Pauli, et Sebastiani statuas reponi ad partem Euangelij, et SS: Andreae, et Rochi ad partem Epistolae.*

Napako je škof opazil tudi v Križah, kjer je na Križevem oltarju stal sv. Rok na evangeljski, sv. Boštjan pa na epistelski strani, ker pa v Cerkvi »mučenec presega pričevalca«, je ukazal Boštjana prestaviti na častnejše mesto.³³ Podobno kot v Bistrici ob Sotli je škof tudi v Škalah zapazil, da na oltarju sv. Ane v kapeli stoji kip sv. Andreja na epistelski, kip sv. Janeza Evangelista pa na evangeljski strani, »kar je proti skupnemu čutenju Cerkve, ki v litanijah sv. Andreja postavlja pred sv. Janeza«, zato ju je ukazal premestiti.³⁴ Seveda je šlo v tem primeru le za napako v hierarhični stopnji predstavnikov iste skupine, ki naj bi tu sledila ustaljenemu zapovrstju apostolov, medtem ko so se nekatere prej omenjene pomote nanašale tudi na nepravilno rangiranje predstavnikov različnih svetniških skupin (npr. neupravičena prednost pričevalca pred mučencem). Premeščanje kipov, kot ga je ukazoval Buchheim, je bilo v njegovem času še izvedljivo, saj so bile plastike prostorsko še precej nerazgibane in se kompozicijsko niso tako izrazito dopolnjevale ter prilagajale arhitekturi oltarja kot pozneje v zrelem baroku, ko je postalo njihovo gibanje močnejše, medsebojne relacije pa tudi likovno bolj poudarjene.

[13] Pravilo, o katerem govori Buchheim neposredno, je moralo biti splošno poznano in priznано, saj je bilo, kot kažejo zapisniki, napak razmeroma malo; če bi jih bilo več, bi jih namreč škofovo natančno oko zagotovo odkrilo. Ohranjeni oltarji, v kolikor se nanje zaradi poznejših obnovitvenih posegov in sprememb sploh lahko opiramo, kažejo, da hierarhični princip v gotiki še ni bil dosledno izoblikovan, odločneje pa se je uveljavil s pozno renesanso in barokom – kar sovpada s časom poenotenja litanij vseh svetnikov za vso Cerkev –, seveda tudi ne povsod z enako popolnostjo. Čeprav se je pozneje spet začel rahljati, je v splošnem vendarle obveljal skozi vse 19. stoletje in deloma tudi še pozneje. Če torej analiziramo razmestitev svetniških figur na oltarnih nastavkih (pri etažnih po nadstropjih) z vidika hierarhičnega načela, začnemo opazovati zakonitosti, ki bi jih sicer popolnoma prezrli. Tako npr. nenadoma zapazimo, da na vseh oltarjih, kjer nastopata v paru sv. Peter in Pavel, stoji prvi vedno na evangeljski in drugi na epistelski strani, omenjeno pravilo pa nam pojasni vzrok za to. Podobno nam o hierarhiji spregovore tudi številni drugi primeri, od katerih si za ilustracijo posameznih dob oglejmo le nekaj izbranih; le-ti presegajo področje ljubljanske škofije, saj zajemajo širše področje današnje Slovenije.

³³ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/I, p. 140: *Visitatio vicariatus S: Crucis prope Neūmarktl [...] Visitavit etiam altaria, quae tria reperit consecrata. Primum in choro tituli S: Crucis, in cuius icone medium locum tenet S: Hellena cum cruce. A parte Euangelij statua S: Rochi, et a parte Ep.lae S: Sebastiani Martyris, cum autem in Ecclesia Dei Martyr praecedat Confessorem, mandavit has transponi, ut Martyr partem Euangelij, et Confessor teneat partem Epistolae.*

³⁴ NŠAL, ŠAL/viz., fasc. 1, št. 2, 1661/II, p. 61: *Visitatio parochiae S.ti Georgij in Skallis [...] Quartum altare est in capella propria a parte Euangelij, Sanctae Annae dicatum, et consecratum. In cuius icone statua Sancti Andreae a parte Epistolae, et statua S: Ioannis a parte Euangelij collocantur, contra communem sensum Ecclesiae, quae in Litanijs praeponit Sanctum Andream Sancto Ioanni: ideo mandavit easdem transponi.*

[14] Srednjeveški primerek, ptujskogorski oltar sv. Sigismunda iz ok. 1410, kaže napačno postavitev, saj kip sv. Barbare stoji na titularjevi desnici, kip sv. Erazma, ki je »dami« viteško odstopil uglednejše mesto, pa na levici (sl. 1).³⁵

1 Ptujskogorska kiparska delavnica, oltar sv. Sigismunda, ok. 1410, bazilika Marije Zavetnice, Ptujška Gora (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

³⁵ Robert Peskar, *Bazilika Marije Zavetnice na Ptujski Gori*, Ljubljana 2010, 139-146. Oltar je bil poškodovan ob turškem napadu v drugi polovici 15. stoletja. Paolo Santonino, spremljevalec oglejskega vizitatorja Petra Carlija v letih 1485-1487, v svojih zapisih o Ptujski Gori izrecno navaja, da so svetoskrunske turške roke pometale kipe z oltarnih nastavkov na tla in jim brezbožno odbile ude. To bi sicer utegnilo kasneje povzročiti tudi prestavitve kipov, česar pa iz situacije na oltarju ni mogoče potrditi; prim. Paolo Santonino, *Popotni dnevniki*, Celovec-Dunaj-Ljubljana 1991, 71; prim. Emilijan Cevc, *Gotsko kiparstvo (= Ars Sloveniae)*, Ljubljana 1967, opombe s. p.

[15] Isto velja za tamkajšnji sočasni oltar Rožnovenske Matere božje, kjer ima sv. Katarina prednost pred apostolom Andrejem (sl. 2).³⁶

2 Ptujskogorska kiparska delavnica, oltar Rožnovenske Matere Božje, ok. 1410, bazilika Marije Zavetnice, Ptujška Gora (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

³⁶ Peskar, *Bazilika Marije Zavetnice*, 146-153; prim. komentar v op. 35.

[16] Kot predstavnika zlatih oltarjev, ki že dosledneje spoštujejo hierarhični red, omenimo npr. crngrobski oltar sv. Martina iz leta 1680; na njem je v osrednjem delu sv. Frančišku Asiškemu kot redovnemu ustanovitelju pravilno odkazan prostor na evangeljski, sv. Antonu Padovanskemu pa na listni strani, podobno ima v atiki prvi mučenec sv. Štefan upravičeno prednost pred mučencem sv. Lovrencem (sl. 3).³⁷

3 Oltar sv. Martina, 1680, p. c. Marijinega oznanjenja, Crngrob (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

³⁷ Za oltar gl. France Stele, *Crngrob* (= *Spomeniški vodniki*, zv. 3), Ljubljana [1962], 41; Dušan Koman, *Crngrob* (= *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov*, zv. 201), Ljubljana 2000, 35.

[17] Baročni veliki oltar na blejskem otoku iz sredine 18. stoletja zvesto upošteva moško prioriteto, saj sv. Henrik v tronu sedečo Marijo spremlja na njeni desni, sv. Kunigunda na levi (sl. 4).³⁸

4 Oltar Marijinega vnebovzetja, ok. srede 18. stol., p. c. Marijinega vnebovzetja, Bled-Otok (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

³⁸ Za oltar gl. Sergej Vrišer, *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976, 127-130.

[18] »Predpisanega« litanjskega zapovrstja se drže tudi cerkveni očetje, npr. na oltarju iz sredine 18. stoletja iz nekdanje kostanjeviške samostanske cerkve, zdaj postavljenem na Golem: kot notranji par ob osrednji niši nastopata sv. Gregor na evangeljski in sv. Ambrož na listni strani, kot zunanji pa v enaki dispoziciji sv. Avguštin in sv. Hieronim (sl. 5).³⁹

5 Bavarski kipar, veliki oltar (iz Kostanjevice na Krki), sreda 18. stol., ž. c. sv. Marjete, Golo (foto Blaž Resman, © UIFS ZRC SAZU)

³⁹ Za oltar gl. Blaž Resman, Baročna oltarna oprema kostanjeviške samostanske cerkve, v: *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta*, Kostanjevica na Krki 2003, 486–487; Blaž Resman, Die Grundströmungen in der Skulptur des Barock in Slowenien. Übersicht, Problematik, Einflüsse des bayerischen Rokoko, v: *Bayern und Slowenien im Zeitalter des Barock. Architektur, Skulptur, Malerei*, ur. Janez Höfler in Frank Büttner, Regensburg 2006, 104. Avtor oltar pripisuje mojstru, ki je na delo v samostan prišel z Bavarske.

[19] Pri oltarjih z liki svetega sorodstva postavitve niso povsod izpeljane po istem principu; včasih jih narekuje titular, kot npr. v Tunjicah, kjer ima sv. Ana (z deklico Marijo in detetom Jezusom) na svoji desnici moža sv. Joahima, medtem ko se je sv. Jožef, po hierarhični lestvici sicer višji, umaknil na njeno levico, sorodniško bolj oddaljena sv. Zaharija in Elizabeta pa sta kot zunanji par razvrščena tudi po uveljavljenem pravilu prednosti moškega pred žensko (sl. 6).⁴⁰

6 Lovrenc Prager (načrt), Anton Stampfel (izvedba), Valentin Vrbnik (kipi), veliki oltar, 1763–1766, dokončan 1782, ž. c. sv. Ane, Tunjice (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

⁴⁰ Za oltar gl. Blaž Resman, *Kiparstvo poznega baroka na Gorenjskem* (= *Opera Instituti Artis Historiae*), Ljubljana 2006, 25, 62, 198. Nastavek je po načrtih Lovrenca Pragerja do 1766 izdelal štukater Anton Stampfel, kipe pa pred letom 1774 Valentin Vrbnik.

[20] Angelsko hierarhijo naj ilustriramo s serafom na odličnejši evangeljski in kerubom na epistelski strani iz 1709 na oltarju sv. Frančiška Ksaverja v ljubljanski šentjakovski cerkvi (sl. 7).⁴¹

7 Franc Grumnik (nastavek), Paolo Gropelli (kipa keruba in serafa, pripisano), oltar sv. Frančiška Ksaverja, 1709–1710, ž. c. sv. Jakoba, Ljubljana (foto Blaž Resman, © UIFS ZRC SAZU)

⁴¹ Ana Lavrič in Blaž Resman, Oltar sv. Frančiška Ksaverja pri ljubljanskih jezuitih - nova dognanja, v: *Jezuiti na Slovenskem. Zbornik simpozija* (= *Redovništvo na Slovenskem* 3), Ljubljana 1992, 119-135; Matej Klemenčič, *Francesco Robba in beneško baročno kiparstvo v Ljubljani*, Ljubljana 1998, 18-20, z navedbo starejše literature. Oltar je delo Franca Grumnika, kipa pa so postavljali v bližino Enrica Merenga oz. Giuseppeja Torrettija; nazadnje sta bila pripisana Paulu Gropelliju.

[21] Veliki oltar sv. Janeza Krstnika iz cerkve v Trnovem v Ljubljani, delo Matije Tomca iz 1859, predstavljamo kot potrditev, da je obravnavano pravilo sredi 19. stoletja še veljalo: v svetniških dvojicah ima namreč sv. Jožef upravičeno prednost pred sv. Janezom Evangelistom, sv. Florijan pred sv. Miklavžem, sv. Zaharija pred sv. Elizabeto (sl. 8).⁴²

8 Matija Tomc, veliki oltar, ž. c. sv. Janeza Krstnika, Ljubljana Trnovo, 1859 (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

⁴² Za oltar gl. Ivan Vrhovnik, *Trnovska župnija v Ljubljani*, Ljubljana 1933, 328.

[22] Četudi je pozneje vse pogosteje prihajalo do nedoslednosti, pa je zlasti v teološko konservativnejših sredinah to pravilo ostalo aktualno še tja v 20. stoletje; tako npr. na Vurnikovem oltarju romarske cerkve Marije Pomagaj na Brezjah iz ok. 1900 sv. Frančišek zavzema prednostni položaj pred sv. Klaro, ki ji je kot ženski svetnici po uveljavljeni hierarhični lestvici dodeljeno nižje mesto (sl. 9).⁴³

9 Ivan Vurnik (nastavek), Jožef Pavlin (kipi), veliki oltar, bazilika Marije Pomagaj, Brezje, ok. 1900 (foto Andrej Furlan, © UIFS ZRC SAZU)

⁴³ Za oltar gl. Henrik Damiš, Brezje – Marija Pomagaj, v: *Brezjanski zbornik 2000*, Ljubljana 2000, 51. Oltar je napravil Ivan Vurnik, kipa pa sta delo Jožefa Pavlina.

[23] Formula, ki nam jo v vizitacijskih zapisnikih razkriva Buchheim, je tudi nekakšno ikonografsko pomagalo oz. orientacija za razpoznavanje upodobljenih svetnikov in v spornih primerih kaŕipot za njihovo razmestitev. Praviloma velja le za oltarne nastavke, kjer so svetniki tako rekoč »izpostavljeni« v češčenje in jim je dodeljena posebna funkcija patronata oz. sopatronata, pri slikah, freskah in podobno, kjer gre le za ilustracijo svetih zgodb z narativnim oz. didaktičnim ciljem, pa je njihova razmestitev poljubna. Če freske nadomeščajo oltarne nastavke, naj bi hierahično pravilo upoštevale; do pomot je včasih prišlo zaradi rabe različnih, tudi zrcalno obrnjenih grafičnih predlog.⁴⁴ Seveda zasledimo hoteno hierarhično postavitvev tudi pri nekaterih figuralnih skupinah, ki niso vselej vezane na mesto v oltarnem nastavku. Ena najznačilnejših je skupina Križanja, kjer je Marija v skladu s tradicijo vedno na Kristusovi desnici, torej na odličnejši, evangeljski strani, Janez pa na levici, medtem ko pomenita desna stran za skesanega razbojnika Dizma in levica za zakrknjenega Gesta moralno distinkcijo in temeljita neposredno na svetopisemskem poročilu. Po svetopisemskem pojmovanju nosi namreč vsaka stran tudi svojo moralno karakteristiko, ki se v eshatološki razseŕznosti razkriva v napovedi poslednje sodbe, ko bo Sin človekov »ovce postavil na svojo desnico, ovne pa na levico« (Mt 25,33), opredelitev desne in leve strani v cerkveni stavbi oz. na oltarnem nastavku pa ima vselej pozitiven pomen in je podrejena le hierarhičnemu redu.⁴⁵

[<top>](#)

⁴⁴ Kot primer naj navedemo na steno naslikani oltar sv. Katarine v Tunjicah, delo Janeza Potočnika iz 1775, kjer je sv. Uršula zaradi zrcalnega kopiranja predloge postavljena na napačno, tj. listno stran; za oltar gl. France Stele, *Politični okraj Kamnik. Topografski opis* (= *Umetnostni spomeniki Slovenije*, zv. 1), Ljubljana 1929, 140.

⁴⁵ Pojasnilo k izrazu pričevalec, ki je večkrat naveden v zgornjem besedilu: Uporabljen je kot slovenski ekvivalent latinskemu *confessor*-ju, ki pomeni svetnika, ki je izpovedal in izpričal vero, a ni umrl kot mučenec. V slovenskem jezikovnem izročilu se je zanj od 19. stoletja uveljavil manj primeren izraz spoznavalec, ki je nastal pod vplivom nemškega jezika. V sodobnih slovenskih teoloških besedilih se *confessor* praviloma prevaja kot pričevalec.

Za prevod pričujočega članka se najlepše zahvaljujem kolegici Alenki Klemenc, za fotografske posnetke pa kolegoma Andreju Furlanu in Blažu Resmanu.